

METODOLOGIE LINGVISTICKÉHO VÝZKUMU

=

METODOLOGIE OBECNÉ LINGVISTIKY

MGR. BOŽANA NIŠEVA, PH.D. – MGR. GRÉGOIRE LABBÉ, PH.D.

KOMUNIKAČNĚ-PRAGMATICKÝ OBRAT JAKO „ZMĚNA PARADIGMATU“ V JAZYKOVĚDĚ

- Přibližně od roku 1970 lze v jazykovědě v mezinárodním měřítku pozorovat „komunikačně-pragmatický obrat“, tj. odklon od systémově orientované lingvistiky a příklon k lingvistice orientované komunikačně.
- Centrální zájem jazykovědy se přesunul z interních (syntaktických a sémantických) vlastností jazykového systému na funkci jazyka v komplexní struktuře (společenské komunikace). Tyto komplexní souvislosti předcházející etapa lingvistiky (především od F. de Saussura až po Chomského) téměř nebrala v úvahu: omezovala se téměř výlučně na interní jazykový systém, vylučovala z lingvistiky otázky užívání jazykového systému (jakožto „parole“) v konkrétních komunikačních procesech, a pracovala tedy s vyabstrahovaným, izolovaným a redukováným objektem, aniž by si badatelé vždy uvědomovali, **proč**, od **čeho** a **že** abstrahují.
- Začlenění jazyka do komplexnějších souvislostí komunikační činnosti bylo vyvoláno šířícím se názorem, že znakové systémy jazyků nejsou samoučelné, ale vždy jen prostředkem k mimojazykovým účelům, že jsou proto také determinovány „externími“ faktory a jen takto je lze v úplnosti vysvětlit. Tento názor vedl k zmíněnému odklonu od čistě „systémové lingvistiky“ a k rozšíření předmětné oblasti jazykovědy spjatému s komunikační orientací, což se projevilo nejen pouhým zahrnutím „systémově externích“ jevů, nýbrž také vznikem nových disciplín, jako jsou *textová lingvistika, pragmalingvistika, teorie mluvních aktů, sociolingvistika, psycholingvistika* aj.

ROZRŮZNĚNOST KOMUNIKAČNĚ-PRAGMATICKÉHO OBRATU

- Jako *rozdílení komunikačně-pragmatického obratu* chápeme různé teoretické a metodologické přístupy, které se liší ve východisku, cílovém zaměření, výstavbě a také v komplexnosti kladených otázek, a které začaly být uplatňovány v jazykovědě od 70. let minulého století. Nejdůležitější z nich představíme dále.
- Předtím je třeba upozornit, že i když jsou disciplíny, kterým se dále budeme věnovat, někdy označovány jako pomezí, protože se v nich s úspěchem kombinují otázky lingvistické s tématy a metodami dalších tradičních vědních odvětví, jako je matematika, logika, psychologie, neurologie, sociologie, etnologie, antropologie apod., termín *pomezí* není možné chápat tak, že se jedná o disciplíny stojící na pomezí či na periférii lingvistiky; je tomu právě naopak: stojí v samém centru její pozornosti.
- Stejně jako v ostatních vědách, také v lingvistice platí, že termín „pomezí“ je třeba chápat jako fakt, že jsou to disciplíny stojící na pomezí dvou nebo několika tradičních vědních oborů, případně že mají mnoho společných zájmů i navzájem mezi sebou.
- Směry, jako jsou textová lingvistika, pragmalingvistika, teorie mluvních aktů ad., se zabývají výseky z velmi komplexní, ale jednotné sféry objektu, fungováním jednotek popsaných teorií gramatiky (resp. systémovou lingvistikou) ve společenském a individuálním, v komunikačním i kognitivním jednání. Proto také tyto disciplíny spolu souvisejí a souvisejí i s teorií gramatiky; nelze je od sebe úplně izolovat, jedna disciplína nemůže nahradit druhou, nelze je ani chápat jako prostou náhradu teorie gramatiky, nýbrž jako integrační směry, které zachycují (z různých stránek) poznatky týkající se celé sféry objektu z hlediska dominance jazykověkomunikační činnosti.

PRAGMATIKA

- F. de Saussure zdůrazňoval, že při budování teorie řečové činnosti je třeba vycházet z dichotomie *jazyk : řeč* a že je třeba při tom vybrat jednu nebo druhou cestu, že jít oběma cestami zároveň není možné. Můžeme tedy hovořit o *lingvistice jazyka* a *lingvistice řeči*, ale lingvistika ve vlastním smyslu se vztahuje na jazyk. F. de Saussure tedy nepopíral oprávněnost lingvistiky řeči, jen v dané etapě rozvoje lingvistiky upřednostňoval lingvistiku jazyka. I když je celá epocha jazykovědného strukturalizmu obdobím lingvistiky jazyka, objevují se v ní též snahy o pěstování parolové lingvistiky: mnozí stoupenci de Saussura si uvědomovali, že se *parole* nedá redukovat na aktualizaci *langue*.
- Zdůrazňovalo se, že řeč je něco víc než jazyk, protože obsahuje něco, což není zakotvené v jazykovém systému: schopnost mluvčího přizpůsobovat jazykový nástroj podmínkám, ve kterých se používá. **Kontext** (v nejširším smyslu) připouští též řečové produkty, které neodpovídají jazykovým pravidlům (systému), a vnáší do řečových produktů „nadbytkové“ (z hlediska systému) obsahové prvky.
- **Lingvistika řeči** musí brát v úvahu rovněž kontext, tedy to, od čehož se abstrahuje langová lingvistika. Úsilí o zkoumání jazykových znaků v kontextu (o zkoumání řeči) je zaměřené na pragmatický aspekt jazyka. Víme, že na význam kontextu v souvislosti s výpovědí upozornil V. Mathesius, a to při rozpracování *teorie aktuálního členění výpovědi*. Aktuální členění chápal jako způsob začlenění věty do kontextu, na jehož báze tato věta vzniká.
- Nový impulz k pragmatizaci lingvistiky vzešel z kritiky generativní a transformační gramatiky. Zakladatel generativní gramatiky – **N. Chomsky** – nahradil Saussurovu *dichotomii jazyk : řeč* dichotomií *jazyková kompetence : jazyková performance*. (Je třeba si připomenout, že nejde o pouhou záměnu výrazů. Zatím co Saussure chápal jazyk a řeč jako aktualizaci systému, [jako systém znaků] Chomsky vymezuje jazyk jako systém pravidel a jazykovou kompetenci jako znalost jazyka v tomto smyslu. Performance zahrnuje do sebe reálné uplatňování kompetence). Gramatika se měla podle něho orientovat na popis kompetence, tj. na popis abstraktního systému, na kterém spočívá jazykové chování.

PRAGMATIKA

- *Reakce na Chomského teorii jazykové kompetence* byla podobná reakci na langovou lingvistiku. Jazykovědci si opět uvědomili, že nestačí, aby lingvistika uměla vysvětlit, co to je jazyková kompetence. Pozornost mnohých badatelů se přesunula z idealizovaného nositele jazyka na reálného uživatele jazyka. Vycházeli při tom ze skutečnosti, že znalosti spjaté s jazykem nespočívají pouze v znalosti pravidel tvoření gramaticky správných vět, ale též ve schopnosti tvořit je tak, aby tyto věty byly přijatelné pro adresáta za určitých komunikačních podmínek. Uživatel jazyka musí vědět, *kdy, kde a jak* lze použít určitou větu. Obsah pojmu **komunikační kompetence** z tohoto hlediska zahrnuje schopnosti uživatele jazyka užívat jazykové prostředky v souladu s danou komunikační situací a má na zřeteli tyto aspekty **(a)** sociální znalosti, **(b)** lingvistické znalosti, **(c)** interpretační schopnost, která spočívá v tom, že uživatel jazyka dokáže identifikovat, které sociální a lingvistické znalosti jsou v dané situaci relevantní.
- Tzv. pragmatizace lingvistiky je spjatá s představou, že existují jazykové znaky a pravidla jejich spojování, které jsou konstantní, nemění se, jsou „hotové“ a uplatňují se v komunikaci na základě pravidel, které je třeba zjistit. V souvislosti s rozšířením předmětu lingvistického výzkumu vyvstává teoreticko-metodologická otázka, jaký způsob uchopení vymezeného předmětu je přiměřený (tj. odpovídá povaze předmětu). V zásadě je třeba počítat se dvěma možnostmi:
  1. Vyvíjí se úsilí o modifikaci existujícího lingvistického modelu; konstituují se nové dílčí disciplíny, například aditivně byla zavedena **pragmalingvistika** (která není totožná s lingvistickou pragmatikou).
  2. Klade se otázka, zda existující teoretická báze zůstává konzistentní a empiricky udržitelná vzhledem k novým jevům, které byly včleněny do předmětu zkoumání. Pokud se ukáže, že tato báze neodpovídá badatelskému zájmu, buduje se nový lingvistický model.
- V případě pragmatizace lingvistiky pozorujeme, že jsou nastolené výzkumné otázky řešeny v rámci obou možností. Přístupy v rámci těchto možností jsou značně rozmanité.

KONTEXT – OPĚRNÝ BOD PRAGMATIKY

- Převládající proud současného lingvistického bádání tvoří výzkumy v sémantické a pragmatické oblasti jazyka. Ze složitosti povahy sémantické a pragmatické stránky jazyka vyplývá, že existuje mnoho koncepcí, v jejichž rámci jsou popisovány a vysvětlovány sémantické a pragmatické jevy, a to jak izolovaně, tak v jejich vzájemné součinnosti.
- Doménou sémantického výzkumu jsou relativně ustálené deskriptivní významy jazykových výrazů. Ke **kontextu** se přitom přihlíží za účelem zjistit, **(a)** jak se tyto významy modifikují pod vlivem kontextových faktorů a **(b)** jak se výrazy specifikují referenčně (zde se však sémantika střetává s pragmatikou). Do oblasti pragmatického zkoumání patří jazykové jevy, které se vyznačují kontextovou citlivostí – ta umožňuje, aby jejich interpretace byla primárně spjatá s kontextovými faktory (výrazem primární vyjadřujeme rozdíl mezi úlohou kontextu ve vztahu k sémantice, při kterém je kontext druhotný, primární je relativně ustálený deskriptivní význam, a ve vztahu k pragmatice). Zatím co je analýza deskriptivních výrazů spjatá se **sémantikou**, analýza nedeskriptivních výrazů je spjatá s **pragmatikou**. *Deskriptivní výrazy jsou sémanticky citlivé, zatím co nedeskriptivní výrazy jsou determinované kontextově (kontextově citlivé). Kontext je zde chápán v širokém smyslu: kromě jazykového kontextu k němu patří též komunikanti (mluvčí a adresát), jejich znalosti a předpoklady, jako i situace (místo a čas), ve které se mluvní akt realizuje. Interakce kontextu a mluvního aktu tvoří jádro pragmatického výzkumu.*

TEORIE MLUVNÍCH AKTŮ

- **Teorie mluvních aktů // teorie řečových aktů** vznikla v 60. letech v myšlení analytické filozofie; za jejího zakladatele je pokládán J. L. Austin, významného rozvinutí se dočkala v pracích J. R. Searle aj. Zpravidla se v této souvislosti odkazuje na tzv. oxfordskou školu, pěstující v první polovině 20. stol. filosofii „přirozeného“ jazyka, a vedle Austina se v této souvislosti uvádí také jméno Wittgensteina. Existují rovněž studie ukazující souvislosti teorie mluvních aktů s husserlovským konceptem „objektivizace jazyka“.
- Teorie mluvních aktů je zřetelnou reakcí na výlučně systémově orientovanou lingvistiku. To, že tato teorie je součástí nové jazykovědné orientace v rámci „komunikačně-pragmatického obratu“, je zřejmé už z termínu *mluvní akt*, který byl původně chápán (především v návaznosti na F. de Saussura) téměř jako synonymum mluvy, parole, užívání.
- V teorii mluvních aktů je naproti tomu termín a pojem *mluvní akt* vzhledem k abstraktnímu systému primární, je chápán v rámci jednání a takto zařazen do širších souvislostí (z nich ho také lze vyvodit a vysvětlit).
- Jde o změnu myšlenkové orientace v jazykovědě, která se projevuje úsilím odlišit *užívání* jazyka od jazykového systému a blíže toto užívání charakterizovat, pojmout jazykové znaky jako prostředky k určitému účelu, chápat jazyk jako takovou činnost, při které jsou produkovány znaky, s nimiž lze něco konat. Za tím se skrývá základní problém teorie mluvních aktů: *Co děláme, když mluvíme (a tím, že mluvíme), a jak tímto způsobem přimějeme někoho jiného k tomu, aby něco vykonal.* Základními složkami lidské komunikace už nejsou slova nebo věty, nýbrž se jimi stávají mluvní akty, které jsou spojené s dalšími (rovněž mimojazykovými) jednáními.
- V současnosti se mluvní akty většinou chápou jako složka komplexu řečového jednání, v němž jedna a táž výpověď může plnit několik (nejen ilokučních) funkcí najednou nebo může být v průběhu rozhovoru produktorem i adresátem reinterpretována. Teorie mluvních aktu se stále více dostává do pragmatiky a od 90. let se v hlavní linii objevuje jako součást analýzy diskurzu.
- *Ilokuce* – komunikační síla [funkce] výpovědi vyplývajícího z komunikačního záměru mluvčího, jako např. slib, prosba, rada aj.

ANALÝZA ROZHOVORU

- **Analýzu rozhovoru (analýzu diskurzu)** také lze chápat jako novou dílčí oblast pragmaticky založené jazykovědy. Analýza rozhovoru si klade za cíl zkoumat přednostně mluvený jazyk dialogu na rozdíl od jeho zanedbávání v tradiční lingvistice. Východiskem byl názor, že komunikace ve své podstatě probíhá dialogicky a základní jednotkou jazykové komunikace (lidské řeči) je rozhovor (a nikoli slovo, věta, text nebo mluvní akt). Rozhovor předpokládá přinejmenším dva komunikační partnery, kteří střídavě přebírají roli mluvčího a posluchače, a proto je nejvýraznějším rysem rozhovoru *vzájemný vztah mluvčího a posluchače* (z hlediska navazování a akceptování tématu); na rozdíl od mnohých jiných lingvistických směrů je tedy význačná úloha posuzována také *posluchači*.
- K základní problematice a základním pojmům analýzy rozhovoru patří všechny otázky organizace dialogu (jehož struktury byly dosud osvětleny jen v hrubých rysech). Otázky zahajování a ukončování rozhovoru (např. pozdrav, oslovení, navázání kontaktu, určení partnerů komunikace, dorozumění se o vzájemných záměrech, komunikačním schématu a plánech jednání), patří sem především problém repliky, střídání mluvčích v rozhovoru (*turn-taking*), sekvence rozhovoru, akt odpovídající replice, řízení rozhovoru a příslušné členící signály. Replika, střídání mluvčích a sekvence rozhovoru tvoří těžiště analýzy rozhovoru. *Replika* je to, co koná a říká jeden mluvčí, „když je na řadě“, *sekvence rozhovoru* je souhrn replik několika komunikačních partnerů, které lze v daných podmínkách očekávat.
- Jinými slovy rozmach analýzy rozhovoru je spojen jednak s rozvojem lingvistiky, která přesáhla úroveň věty a začala se více věnovat fungování větých i nadvětných útvarů v komunikaci a jednak s „jazykovým obratem“ v sociálních vědách, které docenily performativní účinky jazyka, resp. promluv a textů. Na rozmach analýzy rozhovoru však působí nejen to, že sociální realita (včetně institucí) je promluvami a texty, resp. diskurzů, (spolu)utvářena, ale i to, že role diskurzů (v tom či onom pojetí) ve fungování dnešních společností zřetelně narůstá a nabývá řady nových forem.

SOCIOLINGVISTIKA

- **Moderní sociolingvistika** se zformovala v 50. a 60. letech a mezi její významné představitele patří zejména Joshua A. Fishman a William Labov. První z nich propracoval lingvistické otázky jazykové politiky a mnohonárodnostních států (bilingvismus, diglosie, multilingvismus), druhý se proslavil zvláště zavedením pozoruhodných metod výzkumu.
- Sociolingvistika se rovněž rozvíjí v opozici k strukturalizmu a generativní gramatice. Snaží se omezení předmětné oblasti jazykovědy na jazykový systém překonat širší koncepcí lingvistiky zaměřené na společenské determinanty jazyka, na společenské základy jazyka a jeho působnost ve společnosti – stručně řečeno: na vzájemné vztahy jazyka a společnosti.
- Zatímco cílem strukturalistické a generativní jazykovědy byl popis interní struktury jazyka s předpokladem (idealizovaného) *homogenního* jazykového společenství, dostává se naopak v sociolingvistice do středu zájmu *vzájemná závislost jazykových a sociálních struktur*, jsou zkoumány jazykové difference v závislosti na historických a sociálních podmínkách jazykové komunikace, předmětem sociolingvistiky se stává právě **jazyková různost**. Dochází ke změně v orientaci: od jazykového systému k reálné komunikaci, od langue k parole, od struktury k funkci, od kódu ke kontextu.
- Sociolingvistika se zajímá o všechny otázky, ve kterých se jedná o závislosti jazykových jevů na sociologicky relevantních jevech, jako je zejména členění společnosti do skupin a tříd. Mezi otázky zajímavící sociolingvistiku patří také např. zkoumání sociálních a biologicko-sociálních faktorů, které mají vliv na jazyk jednotlivce; jsou to především věk, pohlaví, etnická příslušnost, sociálně ekonomické postavení a vzdělání. Zkoumá také sociální varianty jazyka (tzv. sociolekty, jako je např. *slang*), jeho varianty etnické (např. *Nonstandard Negro English*, angličtina severoamerických černochů) a funkčně kontextové (např. sportovní *hantýrka*). Zajímá se také o tzv. „smíšené jazyky“, které spojují prvky dvou nebo několika různých jazyků. Okrajově se sociolingvistika zabývá i takovými jevy, jako je používání tajných kódů v malých sociálních skupinách.

ZÁKLADNÍ TERMÍNY A POJMY SOCIOLINGVISTIKY

1. Bilingvismus - na rozdíl od psycholingvistiky zajímá sociolingvistiku pouze taková situace, kdy se dva jazyky soustavně používají v rámci většího společenství, nejčastěji v rámci státu, bez ohledu na to, kolik obyvatel skutečně oba jazyky ovládá.

Příklady bilingvních států: Kanada (angličtina + francouzština), Paraguay (španělština + guaraní), Lotyšsko (lotyština + ruština). Typicky bilingvním státem bylo až do rozpadu také Československo.

2. Diglosie - tímto termínem se označuje situace, kdy je část obyvatelstva (někdy dokonce všichni) nucena používat ve škole a při úředním styku jinou variantu jazyka, někdy také jiný jazyk než mateřský; v tom případě se ale jedná o kombinaci diglosie a bilingvismu.

Příklady diglosie: V České republice používají obyvatelé doma a v neformálním styku obecnou češtinu nebo dialekt, ve škole a v úředním styku spisovný jazyk, tj. vysoce kodifikovaný útvar opírající se o starší podobu středočeského dialektu. V německé části Švýcarska se hovoří švýcarskou němčinou (*Schwytzerdütsch*), ale k písemnému styku slouží značně odlišná spisovná němčina. V různé míře existuje taková situace i v jiných společenstvích.

Diglosie kombinovaná s bilingvismem: Vyskytuje se zejména u národnostních menšin. V České republice je např. mateřským jazykem romských dětí romština, ale ve škole a později v zaměstnání jsou nuceny používat češtinu. V podobné situaci byli např. Katalánci v době Frankova režimu, kdy byla povolena jako úřední jazyk pouze španělština. Do jisté míry se to týká také Maďarů na Slovensku.

3. Multilingvismus - zvláště komplikovaná a z hlediska sociolingvistiky zajímavá je situace v mnohonárodnostních státech, jejichž obyvatelstvo mluví několika nebo mnoha různými jazyky. Nepřátelské vztahy mezi jednotlivými národnostmi často komplikují řešení lingvistických (a ovšem i jiných) otázek.

Příklady multilingvních států: Švýcarsko je vzácný příklad harmonického soužití několika národů a národností. Úředními jazyky jsou němčina, francouzština, italština a rétorománské dialekty. Každý obyvatel má právo získat vzdělání a stýkat se s úřady ve svém mateřském jazyce, přestože němčina je mateřským jazykem více než 73 % Švýcarů a rétorománština nedosahuje ani 1 % (podle nedávného průzkumu je s 39 000 mluvčími dokonce až na 9. místě za jazyky přistěhovalců a její podíl se stále zmenšuje). Obyvatelstvo Spojených států tvoří vesměs přistěhovalci z různých zemí a jejich potomci. V druhé nebo další generaci se většinou „poameričtí“ a jejich mateřským jazykem je pak angličtina. Do té doby jde o diglosii kombinovanou s bilingvismem. Bývalé kolonie po získání nezávislosti většinou hledaly „celonárodní“ jazyk ve své zemi, ale často se musely nakonec spokojit s jazykem bývalých kolonizátorů. To je případ řady afrických zemí, ale také např. Indie, kde se dodnes hovoří několika stovkami jazyků a dialektů, zatímco úlohu „celonárodního“ jazyka plní angličtina.

PSYCHOLINGVISTIKA

- **Moderní psycholingvistika** vznikla v r. 1951 na setkání amerických psychologů a lingvistů, kteří zpočátku kladli důraz na spojení metod behaviorismu (psychologie), deskriptivismu (lingvistika) a nedávno vzniklé teorie informace. Poměrně rychle se nová pomezí disciplína rozšířila do dalších zemí, ale brzy také došlo k přehodnocení jejího obsahu. Pod vlivem Chomského generativní gramatiky z ní byl v šedesátých letech vyloučen behaviorismus i deskriptivismus, a pozornost psycholingvistů se zaměřila na vrozenou schopnost člověka zvládnout jazyk a tvůrčím způsobem ho používat.
- V souvislosti s pragmatickým obratem v lingvistice dochází také k dalším změnám na přelomu 60. a 70. let, a od 70. let i pod vlivem kognitivního směru v psychologii, který se zaměřuje na otázky percepce informací, jejich zpracování, uchování v paměti a přetváření v informace nové.
- **Psycholingvistika** se zabývá především psychickými procesy, které nejsou přístupné přímému pozorování, probíhají skrytě. Jádrem oboru tvoří následující témata: produkce řeči (psychické mechanismy, které umožňují mluvčímu nebo pisateli tvořit výpovědi v přirozeném jazyce, porozumění řeči (mechanismy, které umožňují posluchači nebo čtenáři výpovědím rozumět), činitele, které tyto procesy ovlivňují (zvnějšku i zevnitř, dlouhodobě i aktuálně), vztahy mezi strukturou jazyka a jeho užíváním, dále kognice (mysl, mentální struktura) a její obsah, organizace i fungování, a konečně osvojování jazyka dítětem a dětská řeč.
- Základním tématem dnešní psycholingvistiky je, jak pracuje lidská mysl s jazykem. Současná teorie dosud není jednotná, odborníci se shodují v tom, že jak produkce, tak porozumění řeči jsou procesy kreativní, rozcházejí se zejména v tom, jak konkrétně lidská mysl při produkci a porozumění řeči pracuje, jak je jazyk v mysli uložen. Rozdílné jsou i názory na to, jak se podílejí na osvojování jazyka faktory, které jsou univerzální (vrozené předpoklady, mentální zrání dítěte) a jak faktory specifické (jazyk, kterým se na dítě mluví, prostředí, ve kterém dítě vyrůstá). Za klíčové se v současné psycholingvistice považuje těsné sepětí s rychle se rozvíjejícími poznatky o stavbě a fungování lidského mozku; zobrazovací metody mj. umožňují potvrdit (nebo vyvrátit) dosavadní hypotézy o tom, co se v mozku děje, když mluvíme nebo posloucháme; právě výzkum mozku může přispět k zformování jednotné teorie mysli. Stále více nabývá na významu i spolupráce jazyka s dalšími kognitivními schopnostmi, zejména s viděním a prostorovým myšlením.

DALŠÍ MODERNÍ POMEZNÍ LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY

I. JAZYKOVĚDA A MATEMATIKA

- Termínem **matematická lingvistika** se dnes zpravidla označuje pomezí disciplína, která vznikla na konci padesátých a na začátku šedesátých let 20. století. Často se jako počátek matematické lingvistiky uvádí rok 1957, tj. rok VIII. mezinárodního lingvistického kongresu v Oslo.
- Termínem *matematická lingvistika* se dnes označují takové disciplíny, v nichž se při výzkumu jazyka používají matematické metody. Protože je aplikace matematických metod mnohostranná, rozlišují se v rámci matematické lingvistiky zpravidla tři dílčí disciplíny: **lingvistika kvantitativní**, **algebraická** a **počítačová**. První dvě jsou převážně teoretické, třetí aplikuje jejich poznatky v praxi. Algebraická lingvistika se někdy také označuje jako teorie matematických modelů jazyka.
- **Kvantitativní či statistická lingvistika** má poněkud delší tradice než ostatní dvě disciplíny, protože se statistické metody objevovaly v lingvistice už od konce 19. století, a sporadicky dokonce i v dřívějších obdobích. Předchůdci kvantitativní lingvistiky si totiž všimli toho, že se jednotlivé jazykové jevy neužívají se stejnou frekvencí (nemají stejnou četnost výskytu).
- Hlavním úkolem matematické lingvistiky je explicitně popisovat, modelovat a zpracovávat přirozený jazyk. Ten se vyznačuje některými specifickými vlastnostmi, jež se vzpírají exaktnímu formálnímu popisu a explicitnímu zachycení, jako je např. inherentní homonymie a synonymie výrazů a struktur, vágnost významů a jiné asymetrie na všech úrovních. Automatizace odstraňování víceznačnosti je jedním z prvořadých úkolů matematické lingvistiky. Anotace (značkování) rozsáhlých počítačových korpusů na základě propracovaných metod matematické lingvistiky přináší nové možnosti pro bohemistiku a další obory, protože umožňuje daleko rychlejší, úplnější a metodologicky jednotnější zpracování nejrůznějších témat z gramatiky, lexika, sémantiky, příp. i literární vědy; takové práce zase přispívají ke zdokonalování anotačních procedur. V oblasti mluveného jazyka jde především o automatickou analýzu (rozpoznávání) a syntézu řeči (*speech recognition and synthesis*). Významnými aplikacemi matematické lingvistiky, které předpokládají odstranění víceznačnosti, jsou pak strojový překlad a automatické porozumění textu formulovanému v neomezeném přirozeném jazyce (mluveném či psaném) pro komunikaci s inteligentními roboty a databázemi i pro vyhledávání informací v textech. Důležitým odvětvím matematické lingvistiky je i tvorba elektronických slovníků na základě jazykových korpusů a další oblasti zpracování přirozeného jazyka.

DALŠÍ MODERNÍ POMEZNÍ LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY

II. TEXTOVÁ LINGVISTIKA

- Textová lingvistika se rozvíjí přibližně od 60. let 20. stol., navazuje však i na dřívější podněty: v kontextu české lingvistiky např. na analýzu aktuálního členění větného, která byla předmětem odborného zájmu už v klasickém období Pražské školy, resp. na stylistiku a rétoriku.
- Textová lingvistika se zabývá jak formální a sémantickou výstavbou a kompozicí textů, tak jejich produkcí a recepcí a jejich funkcemi v jazykové interakci, která se teoreticky i pro potřeby praxe zabývá také žánry a druhy textů. Předmět, metody i vymezení textové lingvistiky se odvíjejí od definice textu v širším kontextu lingvistické teorie, přičemž v centru její pozornosti stojí projevy verbální, zpočátku omezované na texty psané. Na mluvené texty dialogické se zaměřila konverzační analýza, na diskurs jako soubor textových událostí se zaměřila analýza diskursu aj. Striktní rozlišování mluvených a psaných textů a jejich striktní přiřazování k té které disciplíně se nicméně opouští jednak v souvislosti s posuny v pojetí textu a s posuny v metodologii, jednak s ohledem na žánry a konkrétní texty na přechodu mezi mluveností a psaností.
- **Základní termíny textové lingvistiky:**
  1. **Makrostruktura** - Van Dijk, jeden ze zakladatelů textové lingvistiky, zavedl tento termín, který slouží k popisu hloubkové struktury textu, tj. jeho obsahové stránky.
  2. **Koheze** – Týká se spojitosti či návaznosti sémantických prvků textu, tedy jeho obsahové souvislosti.
  3. **Koherence** – Týká se spojitosti či návaznosti formálních prvků textu a její dílčí složky jsou např. konektivita (propojování vět spojkami), rekurence (opakování stejných výrazů) a parafráze (střídavé užívání synonym, tj. významově stejných ale formálně odlišných slov).
  4. **Anafora** – V textové lingvistice se tento termín používá k označování deiktických prvků (ten, on, tam, to, který, když apod.), které odkazují k osobám, místům a jevům obsaženým v kontextu.
  5. **Textový vzorec** – Termín vytvořený podle vzoru *větný vzorec*; ten slouží v syntaxi k formálnímu popisu větné struktury (nejčastěji pomocí symbolů). *Textový vzorec* nebo také *textém* či *superstruktura* je obdobný abstraktní popis charakterizující určitý typ textu (např. dopis). Všechny tři termíny jsou si blízké a vztahují se k systému jazyka (*langue*) a nikoli k řeči (*parole*).
  6. **Témata** – Globální obsahy textů, označované také jako sémantické makrostruktury. Obdoba Van Dijkových makrostruktur.

DALŠÍ MODERNÍ POMEZNÍ LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY

III. NEUROLINGVISTIKA

- Vznik **neurolingvistiky** souvisí s obdobím zvýšené pozornosti věnované poruchám jazyka, tj. etapě, kdy se v 19. stol. zformovala *afaziologie* (neurologická disciplína zaměřená na afázie). Klinická afaziologie, nyní jedna ze subdisciplín neurolingvistiky, se od té doby snaží nalézt korelace mezi konkrétním poškozením mozku v určitém místě s konkrétním jazykovým projevem postiženého, obecně tedy zkoumáním vlivů poškození mozku na zpracování jazyka. Z poloviny 19. stol. tak pocházejí první vědecké důkazy pro starší názor, že jazyk můžeme studovat zkoumáním fyziologických charakteristik mozku – jeho struktur a funkcí.
- První a druhé období v historii neurolingvistiky je úzce spojeno s klinickou praxí. Autory téměř všech uvedených přístupů ke studiu jazyka jsou kliničtí pracovníci, zejména neurologové; nejde tedy ještě o zkoumání jazykovědná.
- Termín neurolingvistika bývá připisován H. Whitakerovi, zakladateli lingvistického zkoumání mozkových struktur jazyka. Teprve v 80. letech 20. stol. se pozornost badatelů přesunula od zkoumání jazykových poruch k *výzkumu jazyka nenarušeného*, tj. zachovaných jazykových funkcí. Hlavní podíl na tomto obratu měla změna paradigmatu neurověd způsobená nástupem nových zobrazovacích technologií.
- Řečová činnost je velmi složitý proces, který klade nárok na smyslové orgány, centrální nervovou soustavu a tzv. mluvidla, vyžaduje dokonalou nervosvalovou koordinaci, značnou dávku celé řady prvků inteligence, jako je schopnost analýzy a syntézy, rozhodování, atd. Je proto dost pochopitelné, že se poměrně často setkáváme s poruchami řeči.
- Kromě *afázie*, celá řada dalších poruch řeči může být způsobena také poškozením sluchu nebo mluvidel.
- Pokud jde o zvukovou stránku jazyka, patří mezi nejčastější vady výslovnosti *dyslálie* (patlavost, nesprávná výslovnost hlásek, v češtině zvláště chybná výslovnost hlásky „ř“). Častá je také *rinolálie* (huhňavost, nosová výslovnost), *disfemia praeceps* (breptavost, způsobená nesouladem mezi myšlením a artikulací) a *koktavost* (může mít různé příčiny, jako trauma, infekční nemoc apod.).
- Mezi další vývojové poruchy patří např. *dyslexie* (neschopnost naučit se číst), *dysgrafie* (potíže s psaním) a *dysortografie* (neschopnost psát gramaticky správně).

DALŠÍ MODERNÍ POMEZNÍ LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY

IV. ETNOLINGVISTIKA A LINGVISTICKÁ ANTROPOLOGIE

- Základy **etnografie** a **lingvistické antropologie** položil už na začátku 20. století Franz Boas ve své „Příručce indiánských jazyků“ (*Handbook of American Indian Languages*, 1911). Důrazem na antropologii ostatně značně ovlivnil celou americkou lingvistiku. Jedním z jejích charakteristických rysů bylo vždy studium indiánských jazyků v souvislosti s široce pojímanou kulturou příslušných jazykových společenství – kulturou se zde vždy rozuměly veškeré výtvořiny člověka v protikladu k výtvořinám přírody.
- Současná etnolingvistika je lingvistický přístup zkoumající vztahy mezi jazykem a kulturou, který je chápán dvojím způsobem. V jednom pojetí ji lze podřadit sociolingvistice, zajímá se totiž o jazyce v sociálním kontextu, „jazyk v kultuře“; v druhém pojetí jde naopak o „kulturu v jazyce“, tj. o studium způsobů, jak se v sémantických strukturách jazyka projevuje specifická kulturní a historická zkušenost a na ni vázané hodnoty určitého společenství (*ethnos*), jeho *jazykový obraz světa*. Tento přístup akcentuje propojení kognitivní a kulturní dimenze jazyka. Zatímco **moskevská etnolingvistická škola** se orientuje takřka výhradně na folklorní jazyk (a folklor v kulturněsémiotickém smyslu slova) a směřuje k jazykově-kulturní rekonstrukci obrazu světa celého slovanského okruhu, J. Bartmiński a **lublinská škola** původní zaměření na lidový jazyk a slovesný folklor překročila a vytvořenou metodologii uplatňuje bez omezení v libovolné sféře národního jazyka (včetně např. politického diskurzu, reklamy aj., a také v souvislosti s uměleckým textem). Zvláštní přístupy uplatňuje **A. Wierzbicka**, když v kontextu své mezikulturní sémantiky zkoumá kulturně klíčová slova různých jazykových společenství, a zejména když pro výklad významu využívá souboru primárních a univerzálních jednotek, jež v rámci svého výkladu vymezila.
- **HYPOTÉZA Sapira a Whorfa**. Už Franz Boas si při studiu indiánských jazyků povšiml toho, že mezi nimi a jazyky indoevropskými existují značné rozdíly ve vyjadřování téhož obsahu. Jeho žák Edward Sapir, významný americký antropolog, lingvista, etnolog a kulturní historik, došel později k závěru, že jazyk sice na jedné straně odráží objektivní realitu, avšak na druhé straně značně ovlivňuje naše chápání okolního světa. Lidé podle něho poznávají svět prostřednictvím mateřského jazyka, a protože se jazyky mezi sebou značně liší, je různé také naše vnímání světa; jinými slovy: žijeme v různých světech. Tyto názory pak radikalizoval Benjamin Lee Whorf, když při porovnání jazyka kmene Hopi s moderními evropskými jazyky zjistil, že interpretace a kategorizace okolního světa je v obou případech značně odlišná. Rozdíly se týkají nejen např. jednotlivých slovních druhů nebo stavby vět, ale i celkového pojetí světa, které je v evropských jazycích budováno na protikladu obsahu a formy a opírá se především o kategorie času a prostoru, kdežto v jazyce Hopi je budováno spíše na protikladu objektivních hmatatelných jevů proti subjektivně vnímaným nehmatatelným faktorům a opírá se o událostní chápání světa.

POUŽITÁ LITERATURA

- ČERNÝ, Jiří. *Úvod do studia jazyka*. 2. vyd. Olomouc: Rubico, 2008.
- ČERNÝ, Jiří. *Dějiny lingvistiky*. I. soubor. vyd. Olomouc: Votobia, 1996.
- DOLNÍK, Juraj. *Všeobecná jazykoveda: opis a vysvetľovanie jazyka*. 2, doplnené a upravené vyd. Bratislava: Veda, 2013.
- HELBIG, Gerhard. *Vývoj jazykovědy po roce 1970: vysokošk. příručka pro stud. filoz. fakulty Univ. Karlovy*. Překlad Jiří Nekvapil a Jana Holšánová. I. vyd. Praha: Academia, 1991.
- KARLÍK, Petr, ed., NEKULA, Marek, ed. a PLESKALOVÁ, Jana, ed. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. I. Vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016.

DĚKUJI VÁM ZA POZORNOST!